

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В
КОНСТИТУЦИЯТА

Правото на индивидуална жалба пред

Конституционния съд

Заседание на Гражданския конвент

4 май 2005 г.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В
КОНСТИТУЦИЯТА

Заседание десето,
4 май 2005 г., сряда, хотел Радисън, София

Правото на индивидуална жалба пред Конституционния съд

ДНЕВЕН РЕД

9.30 – 11.00	Първи панел: <i>Индивидуалната жалба като средство за укрепване на конституционните гаранции на основните права и свободи</i>
	<i>Модератор: Рада Смедовска-Тонева</i>
9.30 – 10.15	Евгени Танчев - <i>конституционен съдия</i>
	Александър Арабаджиев – <i>конституционен съдия в периода 1991 – 2000г.</i>
	Даниел Смилов – <i>програмен директор, Център за либерални стратегии</i>
10.15 – 11.00	Дискусия
11.00 – 11.15	Кафе-пауза
11.15 – 12.30	Втори панел: <i>Има ли шанс конституционната жалба в България?</i>
	<i>Модератор: Рада Смедовска-Тонева</i>
11.15 – 12.00	Димитър Гочев – <i>конституционен съдия в периода 1994 – 2003г.</i>
	Теодор Чипев – <i>конституционен съдия в периода 1991 – 1994г.</i>
	Йонко Грозев – <i>адвокат, Български желзинкски комитет</i>
12.00 – 12.30	Дискусия
12.30 -	Коктейл

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Рада Смедовска: Добре дошли на поредното заседание на Гражданския конвент за промени в Конституцията, една инициатива на институт “Отворено общество” - София. Благодаря ви, че откликнахте на нашата покана и че удостоихте днешната ни среща с присъствието си.

Преди да преминем към обявената тема, искам само да обърна внимание на тази книга. Става дума за най-новото издание на Институт “Отворено общество” - София, озаглавено “Конституционният дебат в България”, в което са включени стенограмите на всички заседания на Гражданския конвент през 2003 и 2004 година. Според мен изданието е много ценно и в процеса на неговата подготовка си дадох сметка, че събирайки се всеки месец тук, наистина сме произвели един качествен продукт. Надявам се, че книгата ще бъде полезна за всички, които се интересуват от конституционна политика, и че ще ви хареса не само на външен вид, защото се постаряхме да изглежда добре, но и като съдържание. Донесла съм екземпляри, така че в кафе-паузата ще имате възможност да си вземете.

Сега няколко думи за днешната тема – “Правото на индивидуална жалба пред Конституционния съд” или правото на конституционна жалба, както по-често се казва. Това е тема, която според мен не е обсъждана достатъчно у нас, пък и изследванията в тази посока не са много. Затова решихме да я обсъдим на днешното ни заседание. Впрочем, по темата се говори главно “за” и “против”, като становищата са диаметрално противоположни. Най-общо казано, коментарите се свеждат до следното: привържениците на тази идея смятат, че въвеждането на индивидуална жалба би било проява на хуманност и демократичност, докато противниците ѝ твърдят, че това би отежилило работата на Конституционния съд, тъй като в него ще постъпват хиляди жалби, малко от които ще бъдат основателни и уважени. И наистина, както показва и чуждата практика, ефектът от индивидуалните жалби едва ли ще бъде голям. Поне според моите представи процентът на основателните конституционните жалби действително е несъществен. Въпреки това обаче ми се иска днес да се опитаме да излезем от схемата „за” и „против” и да разгледаме този въпрос по-задълбочено.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Надявам се, че ще го сторим. Иска ми се да обсъдим възможностите и евентуалните механизми за въвеждане на конституционната жалба в България, да очертаем предимствата и недостатъците от подобен акт, както и да направим анализ на чуждия опит. Това са в общи линии темите, към които предлагам да насочим вниманието си днес.

А сега ми е особено приятно да дам думата на господин Евгени Танчев. Моля, заповядайте.

Евгени Танчев: Благодаря. Уважаеми участници в днешното заседание на Конвента, за мен е удоволствие да обсъждаме въпроси, свързани с конституционния контрол. Аз също бих искал да направя кратко въведение в темата, въз основа на което да разгледаме по-тесния проблем за конституционната жалба. Става дума за възникването и развитието на конституционния контрол, за институциите които го упражняват и начините, по които той се осъществява в различните страни. Освен това, ако остане време, бих искал да се спра и на някои аспекти на пряката жалба при създаването на Конституцията на Република България през 1991 година.

И така, първият въпрос, който искам да поставя, е за произхода на конституционния контрол. Обикновено правните позитивисти и представителите на аналитичната юриспруденция, свързват възникването на конституционния контрол с писаните конституции. Нещо повече, според тях съответният Конституционен съд или орган за контрол за конституционност произтича от последната приета конституция. В цивилизационен план това въобще не е така и ако ние разгледаме днешното състояние на правните системи, днешното състояние на контрола за конституционност, ще видим, че то е продукт на дълга и сложна еволюция, която води началото си още от античността. Затова бих свързал, или по-скоро бих маркирал, развитието на идеята за конституционен контрол с появата на първите разбирания за върховенство на правото и с разбиранията за ограничаване на абсолютната власт. В този смисъл конституционният контрол още в зародиш е заложен в развитието на либерализма, а по-късно на либералния конституционализъм. Освен това конституционният контрол се свързва най-вече с либералния конституционализъм, с неоконституционализма; той е

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

и противоположен на така наречения „номинален конституционализъм” и на радикално-демократичния конституционализъм. Разбира се, аз не говоря тук за конституционализъм и тоталитаризъм, тъй като това са две несъвместими понятия.

Още в Древна Гърция съществува институция, наречена “Елея”, която упражнява контрол върху законите, които се приемат в древногръцките събрания. Полибий, а преди това и Аристотел, поставят идеята за ограничено управление, за управление, основано на закона, а не на волята на отделни личности. По-късно през Средновековието първият опит за ограничаване на абсолютната власт е подписаната от крал Джон Безземни Велика харта на свободите. В основното си съчинение „Сума на теологията” Тома Аквински също защитава идеята за контрол върху властта. Първите стъпки в това отношение са свързани с гражданското неподчинение на деспотичното управление, чието начало откриваме у Софокъл, с разделението на властите, развито след Аристотел от Марсилий Падуански, по-късно от Джон Лок, Монтескьо, абат Мабли и други, с детронирането и даже убийството на деспота в учението и практиката на тираноборците, с оттеглянето на народното съгласие от властта на деспота (теза, най-добре защитена от Етиен дьо ла Боеси) и със съпротивата под формата на въстание срещу деспотичната власт. Но всички тези форми, институции и идеи нямат систематичен характер. Те не са вградени в една конституционна система и могат да бъдат свързани с конституционния контрол само като антипод на абсолютната власт.

Като прецедент в конституционализма се цитира делото на Бонъм в Обединеното кралство, където още през 1610 година лорд Едуард Кок или Кук, както някои го наричат, защитава идеята, че законите трябва да съответстват на общото право и ако те са в противоречие с него, не бива да бъдат прилагани и да бъдат считани за действителни. Ако разгледаме предпоставките за появата на конституционния контрол, на първо място трябва да споменем писаната конституция, и второ, в чисто психологически план, желанието на управляващите елити да поддържат върховенството на конституцията и да се подчинят на един независим орган, който контролира това върховенство. Освен това утвърждаването на идеята за конституционен контрол минава и през идеята за отказ от неограничения народен

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

суверенитет, който се изразява преди всичко чрез представителните събрания - на първо място чрез учредителната власт и в някаква степен от парламентите.

Това е съвсем накратко предисторията на конституционния контрол. Парадоксалното е, че конституционният контрол в исторически план най-често се свързва с решението на делото „Марбъри срещу Мадисън” в Съединените американски щати през 1804 година, въпреки че това не е съвсем точно, тъй като още по време Френската революция абат Сиез (за това е писала и колегата Друмева) създава оригинална европейска система за конституционен контрол, която, разбира се, не успява да приложи докрай във Франция, тъй като там идеята за народния суверенитет е много силна. Нещо повече, дори и днес в Петата република конституционният контрол не е достигнал висшата си форма, наложена в Европа и осъществявана от конституционните съдилища.

Преминавам към моделите на конституционен контрол, като съзнателно пропускам една много важна област – критиката на конституционния контрол, която, общо взето, доколкото съществува, се възпроизвежда в един и същ вид още от времето на революционната епоха, когато се установява националната държава.

Най-напред ще се спра на американския модел за конституционен контрол, който е приложен в Япония, Норвегия, Дания, Бразилия, Аржентина, Чили, Хондурас, Гватемала и други страни в Латинска Америка в периода между два последователни преврата, когато, естествено, идеята за конституционен контрол е немислима. При тази система контролът за конституционност е поверен на всички съдебни органи или на съдилищата с обща компетентност от всички нива. По-нататък ще се спра на различните форми на конституционен контрол, а сега бих искал да премина към втория модел, при който конституционният контрол е поверен на Върховния съд в съответната национална държава. Този модел е развит в конституционната система на Индия, Австралия, в Швейцарската федерация (трудно ми е да кажа какво точно е федерация или конфедерация, защото приетата през 1998 година Конституция на Швейцария се нарича Федерална конституция на Конфедерация Швейцария). Държавата се казва конфедерация, но иначе е федерация. Моделът функционира също в Ирландия, Канада,

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Южна Африка и в други страни. Не случайно се спирам на този модел, тъй като един от петнадесетте проекта, които бяха депозираны във Великото народно събрание през 1991 година, бе този на Велко Вълканов, в който беше защитена идеята конституционният контрол да бъде упражняван от Върховния съд с аргумента, че останалите съдилища нямат съответната професионална подготовка и не разполагат с необходимите кадри за осъществяване на такъв контрол с оглед липсата на такава практика у нас дотогава.

На трето място най-често срещаният модел, особено в Европа, е този, при който конституционният контрол се упражнява от специализирани органи, каквито са конституционните съдилища. Интересна е природата на тези органи, които се оформят като конструкция в разбиранята на Ханс Келзен и в Австрийската конституция от 1920 година. Интересна е правната им природа, защото те са хем съдебни, хем политически органи. Политически са спрямо всички останали съдебни институции, а съдебни - спрямо политическите институции в лицето на парламента, президента, изпълнителната власт и прочие. Но като говоря за политически органи, съзнателно избягвам каквото и да е твърдение на политическото с партизанското. Имам предвид политическото в съвсем друг план. Както казах, този модел е най-разпространен в Европа и за първи път е приложен в Австрия, Чехия, Германия, Италия, Испания, Португалия и Турция. Той функционира и във всички конституционни демокрации след 1989 година в Централна и Източна Европа, както и в страните от бившия Съветски съюз, с изключение на Естония.

При следващия модел конституционният контрол се упражнява от политически институции, които не са съдебни органи, и най-разпространеният и широко известен пример в това отношение е Петата република във Франция, чийто Конституционен съвет е органът за предварителен конституционен контрол. Показателно е, че той и като състав е доста по-различен от другите органи за контрол на конституционност. Така например в него могат да участват не само юристи. По право член на Конституционния съвет е президентът, макар че на мен лично не ми е известно той да упражнява тази своя функция. Не съм чувал примерно Жискаре д'Естен

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

да е бил докладчик по случай на проверка за конституционност. Друг, не много удачен пример в това отношение беше Комитетът за конституционен надзор по времето на перестройката, създаден под ръководството на известния юрист, професор Алексеев.

На последно място бих искал да спомена една доста особена форма на конституционен контрол, която съществува в ислямския конституционализъм. Обикновено, когато говоря за този модел, имам проблеми, особено в Гърция, защото хората там проявяват доста голяма нетърпимост към ислямския конституционализъм и въобще към ислямските идеи в областта на правото. Става дума за Съвета на така наречените „пазителите на конституцията”, който за първи път беше създаден в Иран през 1979 година, след което бе установен и в други ислямски страни, които не са много склонни да възприемат разделението между религия и държава. Имам предвид, че секуларизацията се приема в доста особена форма. Половината от състава на този орган са юристи, а останалите са висши духовници. Показателно е, че те контролират законите, които приема парламентът, не само и не толкова от гледна точка на тяхната конституционност, но и от гледна точка на стандартите на исляма. Според мен парадоксалното в случая с Република Иран е фактът, че Коранът е не само източник за коментари на Конституцията, но в отделни разпоредби са включени цитати от него.

Няколко думи за формите на конституционен контрол. Става дума за предварителния и последващ контрол в зависимост от момента на неговото осъществяване. Обикновено в литературата най-често се привеждат предимствата на последващия конституционен контрол. Не бива обаче да пренебрегваме едно много важно предимство на предварителния контрол, а именно, че той осигурява може би най-ефикасната профилактика. Той просто не допуска създаването на неконституционност. Оттук следва и друго предимство, че при постановяването на неконституционност не съществува проблемът за решаване на последиците от действието на един неконституционен закон. Разбира се, има и недостатъци.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

На второ място конституционният контрол може да бъде абстрактен или инцидентен. Обикновено като пример за инцидентен конституционен контрол най-често се дава американският модел, когато в хода на конкретно дело страните поставят въпроса за конкретен правен спор и въпроса за конституционността на законите. Естествено, тук изобщо не стои въпросът за пряката конституционна жалба, тъй като на практика тя е вградена в самия конституционен контрол. С други думи, не е необходим отделен институт за пряка конституционна жалба, защото той съществува в рамките на съответното дело. Абстрактният конституционен контрол се осъществява от конституционните съдилища, които постановяват своите решения с валидност *erga omnes*, за разлика от инцидентния контрол, при който последствията са най-вече *inter partes* (между страните). Наред с това от гледна точка на институциите, които осъществяват контрола, можем да говорим за концентриран, специализиран или общ конституционен контрол, както и за редица други не толкова разпространени форми на конституционен контрол. Тук бих искал да спомена само няколко факта, свързани с пряката жалба при създаването на Българската конституция. Известен е аргументът, че в крайна сметка пряката жалба не беше вписана в нея като възможност за конституционен контрол. Основният аргумент на политиците, които участваха в създаването на Конституцията, беше, че в този начален период българският Конституционен съд като институция, която се въвежда за първи път в конституционната система (има предвид, че навремето по Търновската конституция Държавният съвет въобще не е могъл да възникне като инструмент за конституционен контрол в ръцете на княза обаче, за да бъде противопоставен на парламента), ще бъде обременена с твърде много правни спорове, което ще доведе до нейното обезличаване. Разбира се, в някои проекти съществуваше възможността за пряка конституционна жалба и тук бих искал специално да спомена проекта на Българската социалистическа партия, в който беше предвидена много близка до германската практика норма, според която при изчерпване на всички правни възможности страните да могат да поставят въпроси и пред Конституционния съд. Наред с това обаче в още два проекта, единият от които беше сборният проект на експертите, се предвиждаше омбудсманът да сезира

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Конституционния съд и според мен това е много добра възможност, тъй като всички конституционни системи, включващи пряка конституционна жалба, с изключение може би на Унгария, предвиждат системи за филтриране на преките конституционни жалби. Друг е въпросът дали това ще бъде част от съда, дали съдът ще бъде организиран така, че да действа като камари, като преди това трима съдии (а в някои държави като Руската федерация участват не само съдии) филтрират преките конституционни жалби. В нашите условия обаче омбудсманът можеше да бъде институция, която да обобщава жалбите и да преценява обществената им значимост. Другаде броят на жалбите се решава с легитимацията на съответната страна, която трябва да има правен интерес. В Албанската конституция например преките жалби са ограничени само до определени проблеми. Аз не случайно цитирам Албанската конституция, защото тя е много добра като текст, в чието изработване са участвали големи авторитети-конституционалисти от Страсбург и от редица други страни. Друг е въпросът как и доколко конституцията се прилага, но, така или иначе, тя е доста смислена. Разбира се, аз не я давам за пример, тъй като подражанието в конституционализма е свързано преди всичко с националните традиции и с националната държавност.

Съществуват и редица други възможности за решаване на въпроса за пряката конституционна жалба. Бих искал само да спомена това, което направи Конституционният съд в своята практика, без да навлизам в подробности. Конституционният съд разшири възможностите за достъп, доколкото това бе допустимо при спазването на текстовете на Конституцията, с едно много известно определение от средата на деветдесетте години. Съгласно това определение, ако при гледането на дадено дело отделни състави на Върховния касационен и Върховния административен се натъкнат на неконституционност на съответния закон, те могат да го спрат, да сезират Конституционния съд. По този начин страните получават макар и непряк достъп до Конституционния съд. Наред с това неотдавна Конституционният съд в едно свое решение допусна възможността да бъде сезиран и от колеги, дори когато става дума за тълкуване на Конституцията.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

И накрая бих искал да подчертая, че не бива да забравяме някои от политическите функции на Конституционния съд и на конституционните юрисдикции въобще. Най-често се изтъкват чисто юридическите му функции – поддържане на върховенство на Конституцията, защита на основните права и прочие. Това са добре известни идеи, но една от задачите на конституционното правосъдие е да решава и политически конфликти между властите като юридически спорове и по този начин да снижава градус на напрежението в политическата система. Нещо, което от Втората световна война насам конституционните съдилища в Европа правят доста успешно. Поне според мен. Мисля, че и в България тази задача на конституционните съдилища е също добре защитна. Благодаря за вниманието.

Рада Смедовска: И аз ви благодаря, господин Танчев, за въведението, в което проследихте различните механизми на конституционен контрол и направихте преглед на чуждия опит, което е неразделна част от днешния дебат. А сега ще дам думата на господин Александър Арабаджиев, заповядайте.

Александър Арабаджиев: Благодаря. Уважаеми колеги, уважаеми дами и господа, конституционни съдии, съжалявам, че нямах време да подготвя едно системно изложение по днешната тема. Струва ми се, че няма да бъда в състояние да изложа последователно дори мислите, които се въртят в главата ми, за което моля да ме извините. Но от друга страна, след въведението на професор Евгени Танчев и преди изложението на господин Даниел Смилов, чийто социологически подход към изследване на темата е наистина впечатляващ, съм донякъде улеснен. Често пъти ние си служим с априорни и превзети тези, без да сме изследвали състоянието и начина на работа на дадена институция. Например след близо четиринадесетгодишно съществуване на Конституционния съд не е направен анализ дали той е политически или по-скоро юридически орган (ако използвам разграничението, което направи професор Танчев). Лично аз, докато имах честта да бъда член на тази институция, винаги съм считал, че тя функционира преди всичко като съд. И тъкмо това предопредели моето отношение към въпроса за конституционната жалба, което е позитивно.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Давам си сметка, че навлизам в проблематиката на втория панел – има ли шанс конституционната жалба - но това е неизбежно, още повече че тук присъстват колеги, които ще говорят по темата след почивката. Първоначалното ми виждане (което до голяма степен се е променило) по въпроса за конституционната жалба беше, че нейното въвеждане ще измести центъра на тежестта в дейността на Конституционния съд. Не става дума за обема на работата и за това как ще се поеме този обем - проблематика, която заслужава отделно внимание и трябва да бъде взета предвид, когато се взема такова решение. Става дума за мястото и ролята на този съд, за това как самият той се възприема и как го възприемат не само другите участници в политическата игра, но и цялото общество. Според мен Конституционният съд ще бъде възприет не просто като един от участниците, макар и с арбитражни функции, в политическия процес, а по-скоро като гарант на основни конституционни права и свободи. Подчертавам - аз не се отказвам от своето становище и понеже виждам срещу мен господин Теодор Чипев, ми се иска да ви разкажа, а и на него да му припомня, един случай през 1992 година във Федералния конституционен съд в Германия. Тогава ние зададохме въпрос, свързан с продължаваща и до днес практика. Имахме предвид случаите, в които депутати, след като са гласували даден закон в Народното събрание, участват в подписки за оспорване на неговата конституционност пред Конституционния съд. Тогавашният председател на Конституционния съд Роман Херцог, по-късно президент на Германия, отговори следното: „Ще цитирам бившия канцлер на Федерална република Германия Конрад Аденауер, който казваше: “Какво ме интересува какви глупости съм говорил вчера”. Аз принадлежа към една сфера, където за съжаление глупости се говорят полесно и по-безотговорно, въпреки че се опитвам да не правя това, но искам да кажа, че към въпроса за въвеждането на конституционна жалба трябва да се подходи от два аспекта. На първо място от гледна точка на правата на човека. Много благодаря на организаторите на днешното заседание на Гражданския конвент и ги поздравявам за това, че засягат, макар и доста косвено, въпроса за правата на човека. Според мен обсъждането на този въпрос у нас трябва да продължи, защото културата на правата все още не е достатъчно проникнала както в обществото, така и в поведението на

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

обществените институции. Това очевидно ще става постепенно, но за мен, изпреварвайки собственото си изложение, конституционната жалба е едно от средствата за засилване на значението на тази култура. Бих искал да обърна внимание, че сферата на правата непрекъснато се разширява въпреки тенденциите в обратната посока, включително и в категориите на това, за което говорим сега. Понеже жалбите ще затрупат Конституционния съд или друга подобна институция, по-добре да не ги въвеждаме. Не иронизирам казаното от господин Евгени Танчев, а по-скоро ми се ще да напомня този аргумент, приведен навремето (поне така се говори) от Робер Бадентер, съветник на българския конституционен законодател по време на Великото народно събрание. Бих искал обаче да споделя с вас, че двамата с господин Танчев имахме възможност да участваме в Конвента за бъдещето на Европа и бяхме заедно в една работна група по въпроса за включването на Хартата за основните права в тогава бъдещия договор за Европейска конституция, нещо, което е вече факт. Седяхме един до друг по азбучен ред. Тогава аз се опитах да кажа, че не бива да си служим с подобни съображения, когато решаваме дали Хартата да бъде част от конституционния договор, или не, и той не го отрече. Но нека се върнем към нашия разговор или по-точно към това, което искам да кажа: включването на Хартата в основните права на конституционния договор е аргумент в полза на това, че културата на правата, тяхното зачитане и спазване, печели нови и нови територии. Друг аргумент в това отношение е заложеното в конституционния договор положение Европейският съюз да се присъедини към Европейската конвенция за правата на човека. И още един аргумент, който не засяга непременно правата на човека, е опитът да се увеличат възможностите, крайно ограничени в сегашната уредба на договора за Европейската общност, на индивидуалните субекти, на физическите и юридическите лица от държавите членки на Европейския съюз да се обръщат пряко към съда в Страсбург. Разбира се, ние сме свидетели и на обратната тенденция, както и на резултатите от прилагането на Европейската конвенция за правата на човека и на нейните контролни механизми - както е прието да се казва, тази система стана жертва на собствения си успех и затрупването с индивидуални жалби ще стане причина за незабавното ѝ реформиране.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Имам предвид предстоящото ратифициране на Протокол № 14 към Европейската конвенция. Предполагам, че господин Гочев ще потвърди това. Така или иначе, по всичко личи, че в Страсбург също обмислят възприетата практика на Американския върховен съд или на Конституционния съд в Германия. Имам предвид въвеждането на критерии за допустимост и на механизми за разглеждане на жалбите от предварителни състави от съдии, които в крайна сметка ще увеличат производството, ще отсеят недопустимите жалби и ще намалят броя на жалбите, които реално се разглеждат от съда и по които се издава решение по същество. Независимо от това обаче аз не приемам аргумента, че само около един процент от жалбите, които се подават до Федералния конституционен съд, получават съдебно решение. Вярно, там съществува една жаргонна формулировка, че администрацията на съда е третият сенат, тоест повечето жалби се разглеждат на административно равнище и голяма част от хилядите жалбоподатели на практика получават не съдебно решение, а някакъв документ от административния секретар. Вярно е също, че дори само това създава (нещо, което анализаторите на ситуацията в Германия изтъкват много убедително) у хората чувство на защитеност и им дава допълнителна гаранция, че могат да се обърнат към Федералния конституционен съд.

Разбира се, това са абстрактни разсъждения и ние трябва да ги поставим в контекста на българските условия. Ето защо е необходимо най-напред да анализираме въпроса за защитата на правата на човека, както и организацията и практиката на Конституционния съд през изминалите години. От една страна, с въвеждането на конституционната жалба би се осъществило основното конституционно начало, въплътено в член 56 от Конституцията – правото на защита като норма. От друга страна, трябва да имаме предвид, че досегашната практика на Конституционния съд, особено по член 149, алинея 1, точка 1 и точка 2, когато става дума за съобразност на законите с Конституцията и с международните договори, по които Република България е страна, показва, че особено в случаите, когато даден закон е обявен за противоконституционен или за несъответстващ на международните договори, по които

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

държавата е страна, аргументацията се основава на противоречия с конституционни норми, прокламиращи основни права и свободи.

Бих искал да се върна малко в началото. Ние изобщо не засягаме темата за списъка на правата и свободите, въпреки че това би трябвало да бъде също предмет на нашия разговор. Дали този списък е достатъчно съвършен? Дали различните права подлежат на една и съща защита и дали са гарантирани по един и същи начин? Защото, ако анализираме практиката на Конституционния съд, ще видим, че понякога той като че ли не прави разлика между различните права, а понякога прави разлика, която необяснимо защо придава един или друг характер на дадено право. В момента не мога да подкрепя твърдението си с конкретни примери, но искам да кажа, че такъв анализ е необходим, за да установим дали списъкът на правата и свободите подлежи на допълване, дали нормите са достатъчно добре конструирани, дали основанията за ограничение на съответните права са прецизирани и едва тогава да говорим за необходимостта от друга форма на защита. Освен това трябва внимателно да огледаме и работата на сегашната система.

Не можем да не засегнем състоянието на съдебната система и да предвидим какво ще бъде то в близко бъдеще след провеждането на реформата. Трябва да вземем под внимание евентуалното въвеждане на Административно-процесуалния кодекс и ефектът от това върху защитата на правата, особено ако се разшири обхватът на понятието „административен акт” и се окаже, че повече актове на обществените органи подлежат на съдебен контрол. Естествено, трябва да имаме предвид и институцията омбудсман. Бих искал веднага да добавя, че в оставащите две-три седмици от мандата на сегашния парламент ще бъде направен опит да се увеличат правомощията на омбудсмана; към него ще могат да се обръщат юридическите лица, нещо, което законът в момента не предвижда.

От друга страна, по повод правомощията на Конституционния съд и правото на определени органи и субекти да го сезират, бих искал да кажа, че въвеждането на индивидуалната жалба не означава просто добавяне на гражданите и юридическите лица към списъка на субектите, които могат да сезират Конституционния съд по член

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

150, алинея 1. Лично аз съм склонен да мисля, че въобще не става дума за възможността гражданите да сезират съда с оглед правомощията му в момента, въпреки че според мен и сегашната система не е съвсем свършена. Когато Конституционният съд действа като избран съд, участниците в изборния процес, не могат да сезират съда. Субектите, изброени в член 150, алинея 1, могат да поискат от Конституционния съд да направи всичко, записано в член 149, въпреки че точно този въпрос според мен досега не е възникнал в практиката на Конституционния съд на етапа допустимост. Аз съм по-склонен да мисля, че въвеждането на конституционната жалба трябва да бъде свързано единствено със защита на правата и трябва много внимателно да се прецени, като се избягва възможността Конституционният съд да се превърне в четвърта или пета инстанция, дали обект на жалбата трябва да бъде самият акт, било то законодателен, нормативен или административен, или причиненото от прилагането му накърняване на съответни права. Като по примера и на решенията на Страсбургския съд, както е въведено основание за отмяна в Гражданския процесуален кодекс и за възобновяването на Наказателно-процесуалния кодекс, се стигне до отмяна на този акт. Подчертавам, без това да означава четвърта или пета инстанция. Още повече че броят на инстанциите и в наказателния, и в гражданския процес може да бъде намален и във връзка с това искам да кажа, че според мен никой прочит на Конституцията не означава, че инстанциите у нас са три.

Но да се върнем към въпроса, който всъщност обсъждаме. На мен ми се струва (някои конституционни съдии вече са го разбрали, други тепърва ще го разберат), че и сега конституционната жалба съществува в скрит вид. Има хипотези, според които, ако даден интерес не може да бъде защитен по друг начин, се търси достъп до Конституционния съд чрез посредничеството на субекти. Примерът с предишния главен прокурор е много показателен. Достатъчно е да си припомните по кои дела той е сезирал Конституционния съд, за да се убедите в това, което искам да кажа. Защо споменавам това? И до този момент, тринадесет години след като България подписа Европейската конвенция за защита на правата на човека, хората продължават да се обръщат към съда в Страсбург, който се оказва последна утеха или последна

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

възможност за решаването на един или друг проблем, а това според мен показва, че съществуващата система на защита на правата на човека не е съвършена. България вече не е в онзи начален период, за който говори Евгени Танчев, когато прагматичните съображения до голяма степен са били валидни. Затова може би трябва да помислим за промени в Конституцията, които да позволят въвеждането на индивидуалната конституционна жалба.

Жискар Д'Естен изрично заяви, че няма да участва в делото пред Конституционния съд по повод приемането на Европейската конституция, защото е бил председател на Конвента, изработил проекта за договора. Благодаря ви за вниманието.

Рада Смедовска: И аз ви благодаря. Впрочем, напълно съм съгласна с вашето твърдение, че конституционната жалба би била средство за повишаване на правната култура на гражданите. Доколкото съм запозната с материали на чужди конституционни съдии, те наистина доказват, че с течение на времето формулировката на конституционните жалби става по-изискана и че правната култура се повишава.

Александър Арабаджиев: Извинете, но бих искал да добавя нещо по повод определението на Конституционния съд от месец юни 1997 година, за което спомена господин Евгени Танчев и на което се възлагаха много големи надежди, тъй като бе дадена възможност на отделни състави на върховните съдилища да сезират съда. Ако смятаме да въведем конституционната жалба, трябва да преценим как двата режима биха действали паралелно (такава практика съществува в Германия например). Трябва обаче да призная, че от 1997 година насам ситуацията не се е променила съществено. На практика се оказва, че индивидуалната жалба не е скрита. Колко са всъщност делата? А във Федерална република Германия това е основния метод на сезиране, ако изключим индивидуалните жалби. Така че, ако се предостави възможност съдилища от по-долна инстанция, не по някакъв административен ред, да пращат делата във върховната инстанция и да се изчака те да стигнат дотам, може би отново трябва да обмислим въпроса.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Рада Смедовска: Благодаря. Сега бих искала да дам думата на господин Даниел Смилов, за да изложи своето становище за конституционната жалба. Заповядайте.

Даниел Смилов: Благодаря за поканата да участвам в този форум. Моето изказване ще бъде разделено на две части. В първата част ще засегна принципните аргументи в полза на въвеждането на конституционната жалба, а във втората - прагматичните аргументи срещу една такава промяна. По отношение на прагматичните възражения няма да влизам в големи подробности. Ще се спра само на няколко неща, които ми се струват важни. Но като говорим за прагматични аргументи, може би си струва да започнем с това, че все пак Конституционният съд събира цвета на българските юристи. Това според мен е безспорно и смятам, че разширяването на дейността на този съд се налага преди всичко, за да може потенциалът на тези юристи да бъде използван по-добре. Дори само да погледнем годишния брой на решенията на Конституционния съд, ще видим, че неговата дейност изглежда доста скромна на фона на дейността на подобни институции не само в Източна, но и в цяла Европа. Затова ми се струва, че такова прагматично съображение трябва да бъде сериозно взето под внимание.

Нека сега да разгледаме принципните аргументи “за” и “против” въвеждането на конституционната жалба специално в български контекст. Бих искал да се спра на два проблема. Единият е дали индивидуалната жалба би допринесла за подобряването на ролята на Конституционния съд в рамките на българската конституционна демокрация или какъв ще бъде ефектът от въвеждането на конституционната жалба по отношение на мястото на Конституционния съд в по-широката конституционна рамка.

Вторият кръг от проблеми, който ще засегна, е по-общ и той е свързан с ролята на конституционния преглед. Дали по принцип разширяването на правомощията на съдиите да упражняват конституционен преглед би имало положителен резултат, или не? Така че във връзка с ефекта от въвеждането на конституционната жалба върху мястото и дейността на Конституционния съд в общата конституционна структура, бих искал да отбележа следното. Професор Танчев спомена, че при приемането на

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Българската конституция основното съображение за отпадането на индивидуалната жалба е било, че ако съдът започне да се занимава конкретни дела, свързани с интереси и права на граждани, ще се отклони от основните си функции да следи за стриктното спазване на разпоредбите относно разделението на властите, да балансира политическия процес и прочие. Струва ми се, че това съображение е било напълно логично, имайки предвид, че основната задача тогава е била изграждането на устойчиви институции в една партийна демокрация. В този смисъл бихме могли да разглеждаме първите десет години от функционирането на Конституционния съд от гледна точка на мястото му в българската партийна демокрация. И ако направим една равносметка на делата, които са били разглеждани по това време, ще видим, че най-често съдът е бил сезиран от парламентарната опозиция, което показва, че партиите са защитавали активно своите интереси в съда. От друга страна, много от делата са били свързани с баланса на различните власти, с регулирането на съдебната система, с участието на електронните медии, с президентските правомощия и т.н. Такава е била функцията на Конституционния съд. И ако трябва да обобщим, мисля, че съдът доказва, че може да изпълнява тази своя функция доста добре. На моменти, когато се е налагало, той действал като контрамажоритарен инструмент, особено при наличието на мнозинства, готови дори да нарушат конституционните разпоредби в една или друга посока.

Така че, пак повтарям, през първите десет години логиката на конституционните законодатели е била оправдана. На практика през този период българската демокрация укрепна, включително партийната система, и това, разбира се, трябва да продължава да бъде приоритет. В бъдеще обаче основните конституционни проблеми, които ще възникнат, ще бъдат свързани не толкова с укрепването на институциите, а както каза и професор Арабаджиев, със защитата на индивидуалните права.

От гледна точка на промените в конституционната демокрация през тези десет години смятам, че трябва да обърнем внимание на няколко явления в партийната система, които имат значение за дейността на Конституционния съд. На първо място

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

трябва да отбележим сериозния спад на доверието към политическите партии; второ, (и това не само български феномен) има доста голямо сближаване на политическите платформи, тоест събиране в един идеологически център, тенденция, която не е толкова категорично изразена у нас, но която се наблюдава в световен мащаб и рано или късно ще се прояви и в нашата страна. И трето, вътрешната ни политика в момента и в бъдеще ще бъде все по-силно ограничавана от редица външни фактори, най-важният от които ще бъде Европейският съюз. Сега също има сериозни ограничения, свързани с финансовата стабилност и с международните институции, които са ангажирани с това, и, разбира се, с ангажиментите ни във външнополитически съюзи.

В резултат на тези три тенденции в партийната система все повече граждани по един или друг начин ще изпаднат от нея, защото тя няма да бъде в състояние да отговаря на съществуващото социално многообразие. И може би спадът на доверието към политическите партии се обяснява точно с факта, че все повече индивиди и по-големи групи от малцинства не са представени в съществуващата партийна система. Ако тази тенденция се задълбочи, ще бъдат необходими форми на представителство, които да защитят интересите на хора, които по една или друга причина не се представляват от партийната система, и в този смисъл въвеждането на индивидуалната жалба може да бъде инструмент, който да допринесе за подобряването на представителността на конституционната система като цяло. Тук отново ще се позова на теорията на американския учен Джон Харт Илай, според когото Конституционният съд може да играе съществена роля за подобряване на политическото представителство в една конституционна демокрация. Така че, предвид развитието на българската партийна система и тенденциите към нейното укрепване, от една страна, както и спада на доверието към политическите партии и изпадането на групи хора от съществуващата партийна система, от друга, мисля, че има сериозно основание за въвеждане на индивидуалната жалба, която би променила фокуса и ролята на Конституционния съд не толкова като орган, който решава конфликти между политически партии, а като защитник на индивидуални интереси, които не са представени добре в партийната система. Това е първият кръг от принципни въпроси, който би било добре да обсъдим.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Вторият кръг от принципни въпроси е свързан с едно възражение към конституционния преглед, според което той поначало има съмнителна демократична стойност и на практика представлява навлизане на съдебната власт в правомощията на политически органи; затова принципно е добре това навлизане да бъде ограничено и да не се разширяват правомощията на един съд да упражнява такъв тип контрол, включително и чрез увеличаването на обема на делата, с които той се занимава. Струва ми се, че тези аргументи не са приложими за България. Те се отнасят преди всичко за някои англосаксонски държави като Великобритания, където, както всички знаем, не съществува конституционен преглед във вида, в който е познат в континентална Европа. Има опити за въвеждане на някакъв механизъм, с който съдилищата да могат да се произнасят за съответствието на актове на парламента с акта за защита на правата на човека, но, разбира се, това не е конституционен проект. Имаме съгласие и по този пункт. Както казах, тези аргументи са валидни за англосаксонските демокрации, тъй като културата на правата на човека е дълбоко вкоренена не само на ниво конституционен елит, но и на ниво съдебна система и политически процес. Става дума за дългогодишна еволюция и практика, проникната от идеята за човешките права и в този смисъл не могат да се правят аналогии между нашия политически живот и политическия живот в тези държави. Тоест, аргументите биха били валидни за България, ако парламентарният ни живот беше наистина пропит с идеята за правата на човека и ако политическите партии в управляващото мнозинство и в опозицията се отнасяха към този въпрос с необходимата сериозност. По мое лично мнение ситуацията у нас е по-скоро различна, отколкото сходна с тази в англосаксонските демокрации, които споменах. Така че и от тази гледна точка разширяването на обхвата на конституционния преглед чрез увеличаване на обема на делата, които гледа Конституционният съд, би било разумно и не би породило никакви проблеми по отношение на функционирането на българската демокрация. Според мен има основание да се твърди, че въвеждането на индивидуалната конституционна жалба би се отразило плодотворно на цялостната конституционна структура и на конституционния живот в България по отношение на представителната демокрация.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Третият кръг от принципни въпроси, които трябва да се разгледат, е свързан с това как би се отразило въвеждането на индивидуалната жалба върху отношенията между Конституционния съд и върховните съдилища. Тук също може да възникнат принципни аргументи, свързани с разделението на властите, а именно, че въвеждането на конституционна жалба би довело до известно припокриване на юрисдикциите. Въпреки това аз виждам някои преимущества от въвеждането на такава жалба.

Когато говорим за аргументи от теоретична гледна точка, неминуемо ще се появят различни проблеми. Но, така или иначе, съществуват различни конституционни модели, които се справят с теоретичните проблеми. Тук вече нещата опират до техническо решение - кой точно модел на индивидуална жалба може да бъде въведен. Моят аргумент се отнася не толкова до техническото, теоретичното решение на проблема, колкото до подхода към него. Всъщност бих искал да поставя въпроса по следния начин: какъв ще бъде ефектът от припокриването на юрисдикциите на Конституционния съд и на върховните съдилища - положителен или отрицателен? Според мен припокриването на юрисдикции не би било толкова драматично, а напротив, би имало дори ползотворен ефект в следната посока. Очевидно в момента наблюдаваме сериозно отчуждаване на гражданите както от представителните институции и политическите партии, така и от съдебната система, чийто сравнително нисък рейтинг е доказателство за това. Припокриването до известна степен на юрисдикциите или едно развитие на нещата, което гражданите биха изтъквали като опит на Конституционния съд да въведе конституционна логика в действието на съдебната система като цяло, не би било толкова лошо от гледна точка на развитието на българската демокрация и укрепването на българските институции. В крайна сметка, когато говорим за конституционна култура, навлизането по един по-сериозен начин в дискурса за защитата на правата на гражданите е наложително и би имало благоприятно въздействие както върху политическия процес, така и върху действието на съдебната ни система. Така че, ако Конституционният съд се превърне, ако мога така да се изразя, във флагман на обръщането на българската съдебна система повече към правата на гражданите, към тяхната защита, към предоставянето на по-качествени

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

съдебни услуги, това безспорно ще има ползотворен ефект и ще бъде повод за одобрение на неговата дейност.

Бих искал да кажа още няколко думи. Трябва да обърнем сериозно внимание на факта, че с въвеждането на индивидуалната жалба легитимността на Конституционния съд ще се разшири и ще нарасне неговата популярност сред много по-широк кръг от хора. Това ще има важно значение с оглед присъединяването на България към Европейския съюз. Тъй като ще настъпят драматични промени в цялостната конституционна политика на страната, би било добре Конституционният съд да има по-солидна политическа легитимност, която ще му осигури и по-добри позиции в диалога му с европейските институции и с българското правителство.

За съжаление не остана време да се спра на прагматичните проблеми. Бях подготвил информация за броя на индивидуални жалби в Полша след въвеждането на този институт, но предполагам, че ще има възможност да ви запозная с тези данни по време на дискусиата.

Рада Смедовска: Професор Танчев иска да каже още няколко думи.

Евгени Танчев: Тъй като навлизаме вече в дискусиата и бяха повдигнати интересни въпроси, бих искал да коментирам някои от тях. Тук стана дума за кризата на политическите партии. Партиите никога няма да изчезнат, а просто ще претърпят промени. Всички досегашни опити за тяхното премахване са били неуспешни. Още в края на деветнадесети век Мойсей Острогорски, първият учен, защитил докторат за политическите партии във Франция, твърди, че рано или късно партиите ще изчезнат, и предлага те да бъдат заменени с организации по интереси. По същия начин у нас Александър Стамболийски прави опит да премахне партиите и да ги замени със съсловни организации. Но, както казах, всички тези опити се оказват неуспешни. По-скоро се очаква партиите, както и конституционализмът, да излязат от рамките на националната държава.

По въпроса за критиката на конституционния контрол. Не бих искал да се впускам в полемика с идеите на Русо, Чарлс Биърд и Джон Харт Илай, който вече беше споменат. Искам да кажа само, че както в Съединените щати, така и в Европа

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

конституционните юрисдикции изпълняват много успешно две други основни функции, с които се легитимират. Институциите не се легитимират само със защитата на основните права. Въобще въпросът с легитимацията е много по-сложен, особено във връзка с членството в Европейския съюз. През последните двадесет години бяха развити редица теории за легитимацията, които са нещо невероятно като богатство на мисленето. И така, кои са двете успешни функции на конституционните юрисдикции. Първо, конституционните съдилища и въобще конституционният контрол е един ограничен посредник между учредителната власт и учредените власти. Самият той е учредена власт и не може да променя Конституцията, а само да поддържа чрез решенията си учредените власти в рамките на Основния закон. Оттук идва втората функция, чиято формулировка може да прозвучи драстично, но не съм я измислил аз. Тази постановка е добре известна от литературата - конституционните съдилища са своеобразната полиция на Конституцията. Това исках да кажа.

Рада Смедовска: Благодаря ви. Малко просрочихме времето и все пак ми се иска да ви дам думата за кратка дискусия, тъй като бяха изложени доста провокативни тези. Заповядайте.

Маргарита Златарева: Уважаеми колеги, бързам да взема думата, защото ми се иска да отклоня дискусията от посоката, по която може да поеме. Става дума за политическата роля на Конституционния съд. Аз съм категорично против това. Господин Даниел Смилов дори заяви, че Конституционният съд трябва да се легитимира политически и да придобие повече популярност в обществото като разшири правомощията си. Не мога да се съглася с такава постановка. Конституционният съд не се нуждае от политическа популярност и според мен като пазител на Основния закон не следва да решава политически конфликти. Това е репликата ми към господин Танчев. Конституционният съд решава юридически казуси. Разбира се, неговите решения биха могли да имат политически последици и това често се случва, но юридическият казус е юридически казус. А ако ние възприемем тезата, че Конституционният съд решава политически конфликти, тогава съвсем открито трябва да приемем, че той вади кестените от огъня на политиците. Това не е така. Господин

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Арабаджиев много правилно посочи, че въвеждането на конституционната жалба може да измести центъра на тежестта от политическата роля на Конституционния съд към ролята му на защитник на засегнати интереси. Дори само заради това индивидуална жалба трябва да бъде въведена. Защото, ако трябва да мислим за политическите последици, то решенията и на обикновените съдилища често имат политически последици. Вписването или невписването на дадена партия, естествено, има политически последици, но ние сме юристи и би трябвало с всички сили да се борим срещу каквото и да било участие в политическия процес. Участниците в политическия процес са достатъчно легитимирани и това са политическите партии.

Бих искала да отправя реплика и срещу твърдението, че партиите са защитавали интересите си пред Конституционния съд. Това не е вярно. Малцинството в парламента защитава идеите си в съответното законодателство, което не е прието, и то служи за коректив на мнозинството, но тук не става дума за политически идеи. Става дума за закони, защото веднъж влезли в парламента, политическите партии стават законодатели. Това също не трябва да се забравя. И ако малцинството е предложило идея, различна от нормата, то тя е коректив, защото възприетата от мнозинството норма може да противоречи на конституционния ред. Това всъщност е ролята на Конституционния съд. А що се отнася до индивидуалната жалба, разбира се, първо трябва да се очертаят нейните граници, което предполагам ще направи госпожа Друмева. Границите могат да бъдат по-широки или по-тесни; може да се въведат критерии и по този начин да се избегне притеснението от натрупването на много работа.

И една последна реплика към преждеговорившия. Не може да има прекриване на правомощията на съдебната система и на Конституционния съд. Когато се очертаят границите на конституционната жалба, тоест дали да позволи на гражданите да предизвикат абстрактен контрол или само конкретен нормен контрол, и това бъде регламентирано в законодателството или в Конституцията, ще видим докъде ще се простират възможностите на Конституционния съд да действа спрямо влезли в сила решения. Както знаете, Федералният конституционен съд на Германия има

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

широки правомощия. Той наистина може да връща за преразглеждане вече влезли в сила решения. Това едва ли ще бъде приемливо за нас, но, така или иначе, искам да подчертая, че припокриване на правомощията на съдебната власт и на Конституционния съд не може да има. Благодаря.

Рада Смедовска: Давам думата на госпожа Друмева, след което професор Танчев ще каже още няколко думи.

Емилия Друмева: Ще се опитам да бъда кратка. Първо, аз съм изненадана от твърдението, че конституционната жалба не е била въведена през 1990 година в България, за да не бъде претоварен Конституционният съд. Не е така, уважаеми колеги, дами и господа. Още тогава се разсъждаваше концептуално и се надявам концептуалните разсъждения да преобладават и сега, защото съм убедена, че това е правилният подход. Уредбата, която бе заложена в Конституцията от 1990-1991 година, предвиждаше един последващ конституционен контрол, който не се разпростира върху актовете на изпълнителната власт. Това е много сериозно съображение, което трябва да се има предвид, когато говорим за въвеждане на конституционна жалба, тъй като, първо, предмет на конституционните жалби ще бъдат главно административни актове и, второ, по Конституция контролът не се разпростира върху съдебната власт и нейните актове, а с въвеждането на конституционната жалба този въпрос ще изникне с огромна сила. Още през 1990 година, уважаеми дами и господа, много сериозно се разсъждаваше по въпроса, че ако се въведе института на конституционната жалба, трябва да има яснота как правните последици ще се вместят в цялата система на действащото право и на съдебната система в частност. И тъй като тогава нямаше готов отговор на този въпрос, бе предпочетен този сравнително ограничен контрол за конституционност, който се разпростира основно върху законите, указите на президента и други актове на Народното събрание, но не и върху изпълнителната и съдебната власт. Затова според мен, когато разсъждаваме за въвеждане на конституционна жалба, следва да подходим концептуално изобщо за вида, а не само за обхвата на *raison d' être* на конституционния контрол в нашата държава. След като този въпрос се реши концептуално, останалите просто ще си дойдат на мястото.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Второ, имам реплика към предмета на днешната дискусия – въвеждането на индивидуална жалба. Всъщност конституционната жалба е по-широко понятие, което включва реалностите в държавите, в които функционира като развит институт. Тоест, на първо място индивидуалната жалба е предназначена да гарантира последна закрила, в случай че са нарушени основни права и свободи, записани в конституцията, но тя играе важна роля в регионите в Испания например или в германските провинции и в този смисъл нека не забравяме, че нашата Конституция върви в крак с времето още от 1991 година, защото в нея изрично е записано, че общинските съвети могат да сезират Конституционния съд за спорове, за компетенции на централно и местно равнище. Така че би следвало да разсъждаваме за конституционната жалба не само в индивидуален, но и в много по-широк план.

Надявам се във втората част на дискусията да има повече изказвания по съществуването на жалбата, защото съм убедена, че е по-правилно първо да се проучи правният институт с всички негови особености и правни последици, а след това да разсъждаваме как и докъде той да бъде въведен. Без съмнение принципното положение за появата на този институт и неговото разпространение е основното начало в нашата Конституция, според което пътят към съда трябва винаги да бъде отворен. Това е фундаментът, който оправдава потребността от въвеждането на този институт и съм убедена, че всички ние споделяме тази идея, защото Конституционният съд, както много добре интервенира колегатата Златарева, е съд, който решава правни спорове. А след като е съд, пътят към съда трябва да е отворен за граждани и за други субекти, чиито правни интереси, предвидени в Конституцията, са нарушени. И за да не отчитаме липсата на право на индивидуална жалба като недостатък на нашата Конституция, нека не забравяме, че държавата, в която тази жалба бе утвърдена, а впоследствие бе възприета и от други страни, не е Чехословакия, нито Австрия, които са първите държави с конституционен съд от съвременен тип, а е Германия. Немската конституция от 1949 година обаче не предвижда конституционна жалба и едва през 1969 година със съответната норма такава жалба бе предвидена на конституционно равнище. А междуременно на базата на Закона за Конституционния съд конституционната жалба

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

вече се въвежда постъпателно. Давам примера просто, за да имаме по-добро самочувствие. И отново подчертавам, че правото на индивидуална жалба не бе въведено през 1991 година не само от съображение за претрупване на Конституционния съд с дела, но и поради сериозни концептуални съображения, които имат аналог и в Германия. Всъщност конституционната жалба представлява последна възможност за опазване на върховенството на Конституцията. Но в чистия концептуален вариант, така както функционира в Германия и в Испания, този институт осигурява последен контрол върху трите власти, положение, което в българския конституционализъм трябва да бъде сериозно преосмислено.

На второ място, конституционната жалба представлява *ultima ratio*, тоест принцип за субсидиарност, което означава, че това средство е приложимо едва след като са изчерпани всички други процесуални средства в действащото право.

Какъв да бъде обхватът на конституционната жалба? Това е много важен принципен въпрос. В германската теория и практика (за която съм сигурна, ще говори колегата Чипев) има три основания, които само ще маркирам. Нарушението на конституционното право трябва да засяга лично индивида, тоест да не бъде опосредено от други актове и да е настоящо. С други думи, конституционната жалба трябва да бъде поставена в разумни юридически граници, за да не се превърне в *actio popularis*.

И още едно много важно положение – съдът трябва да може да констатира необходимостта на ищеца от правна закрила, от намесата на Конституционния съд. Големият въпрос е за обхвата на института и за правните последици, тоест как правните последици ще бъдат решени, как те ще бъдат вменени в действащото ни право спрямо административните актове, след като те не подлежат на контрол, как ще има припокриване на юрисдикциите (по думите на уважаемия господин Смилов, впрочем споделям казаното от колегата Златарева, че такова припокриване не е възможно в условията на правовата държава); как Конституционният съд ще се произнесе, след като делото е решено на последна инстанция. Просто трябва да се направи промяна в Основния закон. В германското право конституционната жалба не

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

спира влязлото в сила съдебно решение, но ако съдът уважи жалбата, тогава действа като надзорна инстанция.

Преди няколко години се освободихме от прегледа по реда на надзора. Мисля, че по всеобщо мнение Конституционният съд не следва да заеме такава позиция. Следователно въпросите са много, те са изключително сериозни и са от правно естество. Те, разбира се, имат и политически импликации, защото Конституционният съд е страж на върховенството на Конституцията и неговото излъчване е по отношение на институциите, които взимат решения на най-високо равнище. Понастоящем протича интензивна реформа в съдебната система. Съгласно Основния закон Конституционният съд е извън съдебната система, но той е съд и с въвеждане на конституционната жалба, той ще се намеси във функционирането на съдебната система. Тоест, налице са всички предпоставки за обсъждане на въпроса с конституционната жалба. Защото, уважаеми колеги, основното съображение и цел на конституционното право и на Конституционния съд, който го прилага, е да задържи споровете в рамките на правото, да не допусне те да преминат в политиката и мисля, че това е изключително важна цел, за която заслужава да се работи.

Евгени Танчев: Само няколко изречения, за да изчистим възникналите недоразумения. Когато посочих съображенията, поради които през 1991 година не беше предоставено правото на индивидуална жалба, няхах предвид, че това е мое разбиране. Всъщност това беше разбирането на голяма част от участниците във Великото народно събрание, а и настоящото ми положение не ми позволява да изразявам личните си разбирания. Затова докладът ми беше посветен на сравнителния обзор. Доколкото е известно, съдът говори винаги само с решенията си, индивидуалните членове на съда говорят понякога с особените си мнения, ако не са съгласни с мнозинството, и моята роля в случая е не да разглеждам или да поставям дори въпроса за изменение на Конституцията, а да я защитавам такава, каквата е.

Второ, разбира се, че Конституционният съд е съдебен, а не политически орган и че не решава политически спорове. Бих искал да ви припомня най-добрата формулировка по този въпрос, която принадлежи на Алексис дьо Токвил, отнасяща се

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

за Съединените американски щати, а именно, че конституционният контрол или съдебният преглед е всъщност алтернатива, антипод на решаването на конфликтите в обществото, че благодарение на този механизъм политическите конфликти се решават като юридически спорове. Ако ги нямаше конституционните съдилища, тези спорове щяха да се решават по друг начин. Щяха да се решават на улицата с митинги, с противопоставяне и т.н. Това всъщност имах предвид в изложението си, а не, че Конституционният съд трябва да решава политически спорове. Благодаря.

Рада Смедовска: Благодаря и аз. Нека сега да направим петнадесетминутна кафе-пауза, след което ще преминем към втората част на заседанието.

Рада Смедовска: Нека да продължим с втората част на днешната дискусия. Както винаги, участниците във втория панел са по-малко, но се надявам дискусията да бъде съдържателна. Налагат се известни промени в реда на изказванията. По предварителния дневен ред трябваше да говори Йонко Грозев, който обаче е възпрепятстван и няма да може да дойде, така че ще дам думата първо на господин Димитър Гочев, след това на господин Теодор Чипев и господин Филип Димитров. Заповядайте.

Димитър Гочев: Благодаря ви, че ме поканихте да участвам в тази дискусия, която за мен е много интересна по простата причина, че аз отдавна съм поддръжник на идеята за въвеждането на конституционна жалба в нашата система и смятам, че този въпрос може да бъде решен по простата причина, че има празнота в системата на защитата на основните права на гражданите съгласно нашата Конституция.

Вчера един журналист ми зададе следния въпрос: “Не смятате ли за парадоксално, че всеки гражданин на България може да отправи жалба за нарушаване на основните си права до Европейския съд за правата на човека, а не може да отправи жалба до Българския конституционен съд?”. Подобни разговори са водени много пъти и много често са ми задавали такива въпроси. Разбира се, Конституционният съд в този вид и в тази рамка на компетентност защитава основните права на гражданите. Когато той обяви за противоконституционен един закон, на практика брани интересите на

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

неопределен кръг от граждани, тъй като става дума за нарушаване на основни права по глава втора от Конституцията. Естествено, това не означава, че не би трябвало да обмислим варианти за разширяване на възможностите на гражданите да защитят своите права.

Няма да се спирам повече на въпроса за необходимостта от правото на индивидуална жалба. Той беше засегнат от редица участници в първия панел. Искам да се спра накратко на практическото съображение, че въвеждането на индивидуална жалба би затруднило сериозно работата на Конституционния съд. Разбира се, това е вярно. Известно ми е как стоят нещата в други европейски страни, където гражданите имат възможност да сезират Конституционния съд. Съдилищата са просто затрупани с дела. Но както беше посочено в първия панел, голяма част от постъпилите жалби не се разглеждат или се отхвърлят. Броят на основателните жалби наистина е малък. Това означава, че за да се избегне претовареност или за да може обемът на работата да бъде намален, трябва да се изгради качествена и добре обмислена система за допустимост на жалбите. Пример в това отношение могат да бъдат редица европейски страни, включително и Европейският съд за правата на човека, където системата за допустимост и условията за допустимост на жалбите е изключително добре разработена.

Необходимо е да се изработят критерии за допустимост в две насоки: на първо място става дума за процесуалните и формалните критерии, свързани със срокове, с изчерпване на законовите средства за защита и т.н., но от друга страна, трябва да се помисли за въвеждането на други критерии, които например съществуват в процедурата пред Американския върховен съд или Германския конституционен съд, критерии, които са свързани с макар и леко засягане на спора по същество. Тоест, трябва да има едно тяло (например от трима съдии), което да решава въпроса за допустимостта и да преценява доколко дадена жалба е обоснована или не. Това всъщност решава въпроса по същество, а не допуска решаването му по формален критерий.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Може да бъде въведен и друг принцип на филтриране, а именно преценката доколко една жалба е съвместима с материята на Конституцията. Дали това, от което се оплаква гражданинът, е нещо, което нарушава правата му по глава втора от Основния закон. Тези критерии трябва да бъдат добре обмислени, добре прецизирани и формулирани. Тук е мястото да отбележа, че съм изключително удовлетворен от изказването на колегата Емилия Друмева в първата част, която като че ли бе прочела мислите ми, защото действително трябва да се прецени вида на жалбата. Дали това да бъде *actio popularis*, тоест възможност всеки да атакува даден противоконституционен закон, или пък чисто индивидуална жалба за решаването на конкретен конституционен въпрос. Разбира се, трябва да се прецени доколко може да се разшири предметът на жалбата, така както е например в Германия. Тоест, гражданите да имат възможност да се оплачат и от нарушаване на конституционните им права от съдебния орган, в резултат на което обаче Конституционният съд изведнъж става едва ли не част от съдебната система като трета или четвърта инстанция. Затова е много важно да се прецени дали е целесъобразно съществуването на такава възможност с оглед нашите условия.

Освен това такава преценка трябва да бъде направена и с оглед практиката на другите конституционни съдилища в Европа, с които за щастие имаме преки контакти чрез участието на нашия Конституционен съд в европейската конференция на конституционните съдилища. Затова смятам, че е необходимо да се направи много прецизна преценка за формите и обхвата на една бъдеща конституционна жалба, както и за активната легитимация за подаването на жалбите. Не бих искал да отнемам повече време, защото смятам, че в рамките на дискусиата могат да се кажат още много важни неща. Благодаря за вниманието.

Рада Смедовска: И аз ви благодаря, господин Гочев. Ето че постепенно започнахме да навлизаме в темата по същество. Сега давам думата на господин Чипев, заповядайте.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Теодор Чипев: Благодаря ви, госпожо Смедовска. Аз също искам да благодаря за поканата да говоря днес пред вас.

Както виждате, заглавието на втората тема е с въпросителна накрая. Тази въпросителна не е случайна, тя по-скоро ни подтиква към полемика. Естествено, като действащ съдия Евгени Танчев би следвало да бъде по-резервиран. Но аз като бивш съдия, и почти от единадесет години, мога да говоря по-свободно и ще си го позволя.

Искам да започна с няколко предварителни забележки. Две от тях не са по темата. Те са свързани с демократичността, за която обещах на госпожа Смедовска, когато ме покани, а и тя апелира за същото тук, много да не акцентираме, тъй като презумпцията е, че това е даденост, която обуславя жалбата.

Естествено е на демократичността да залагат главно конституции и общества, в които тя е била нарушена дълго време. Типичен пример за това са страни като Германия и Италия. Според мен Българската конституция е демократична и, разбира се, като всяка друга конституция, може да бъде поправяна или допълвана. Демокрацията е хубаво нещо, ние всички я обичаме по две причини. Понеже, както е казал Чърчил, демократичното управление може да не е най-доброто, но никой не е измислил нещо по-добро, ние се стремим да останем в неговите рамки. Втората причина, поради която демокрацията ни е мила, е вече от емоционално естество, защото доста време сме били лишени от нея. Но в основата на двете ми забележки извън темата стои следното разсъждение: значи ли, че ако една уредба е демократична, независимо от нейния нормативен ранг, тя е разумна и полезна? Според мен от демократичността на дадено решение не следва обезателно, че то е разумно и полезно. Ще ви дам два примера, които може би ще ви прозвучат непопулярно, особено от устата на един бивш конституционен съдия.

Наред с Министерския съвет право на законодателна инициатива има всеки от двеста и четиридесетимата народни представители. Това демократично ли е? Няма съмнение. Разумно ли е? Едни вероятно ще кажат “да”, други ще кажат “не”, а аз ще кажа, че е абсолютно неразумно.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

И още нещо. Същият текст (вчера си направих труда да го намеря) съществува в Италианската конституция и сигурно това решение преобладава, поне така предполагам, без да съм правил справки, а и това не е най-важното. Важното е, че един закон се оценява според времето и мястото, на което е създаден, според това как действа. Не бих искал да подценявам нашия народ, към който принадлежа и аз. Но да вземем за пример Италия. Римското право се е родило на нейната днешна територия. През Средновековието то е възродено в италианските градове. И затова по презумпция, която вероятно е оборима, можем да приемем, че всеки италиански бакалин има подобра представа за същността и предназначението на правото, отколкото българските граждани.

Вторият пример – гласуването в чужбина. Това демократично ли е? Разбира се, че е демократично. Разумно ли е? Много се съмнявам, имайки предвид разходите, както и броя на участниците в изборителния процес. По време на изборите за Велико народно събрание (първите свободни избори през 1990 година), аз, както мнозина си спомнят, бях член на Централната изборителна комисия, и всички ние имахме твърде тежката задача да се учим на много неща, които не са съществували години наред в България. Между двата тура спяхме в сградата на парламента, тъй като ЦИК заседаваше в зала “Запад”. Разбира се, гласуването в чужбина тогава беше повече от разумно, повече от демократично и абсолютно необходимо, защото бе дадено право на хора, които са напуснали страната не по своя воля, да участват в обществения живот и да упражнят правото си на глас. Днес това според мен до голяма степен е безполезно. Позволявам си да направя това непопулярно изказване. Пристигат бюлетини от Австралия, от Огнена земя и откъде ли не, а всъщност става дума за сто и петдесет или двеста хиляди гласа.

Но да се върнем към темата. Преди обаче да говоря за конституционната, а не индивидуалната жалба (както Емилия Друмева правилно коригира), ще направя две забележки, които са свързани със следното. Най-несъвършеният текст в нашата Конституция е в член 120, предвиждащ контрол върху административни актове по съдебен ред. Общо взето, аз съм привърженик на сегашната Конституция и смятам, че тя свърши добра работа, но в случая се оказва, че Конституцията с лявата ръка дава, а с

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

дясната взима. Да разискваме въвеждането конституционна жалба, преди да сме решили проблема с член 120, означава да сложим каруцата пред коня.

Второ. Разсъжденията върху предоставянето на достъп на отделния гражданин или на юридическите лица до Конституционния съд, според мен предполагат, по аргумент за по-силното основание, съдилища от по-долна инстанция да могат да сезират Конституционния съд, както е в Германия. Защото сега, както знаете, се върви по тромавата уредба на сигнала (доста грубо звучащо понятие, но нека да го използваме) до двете висши общи съдилища, с които обаче нищо не ги обвързва и те могат изобщо да не внесат искането в съда. Затова трябва да дадем тази възможност на по-нисшите съдилища, защото те са правно квалифицирани от разните етажи на съдебната власт. И нещо много важно – те са независими и безпристрастни по дефиниция. Така че трябва да очакваме, че техните съмнения за противоконституционност са сигурно по-добре обосновани, лишени са от примеса на отделни интереси и прочие. Докато гражданинът, дори и да се е съветвал с квалифициран адвокат, ще брани своите интереси пред Конституционния съд, както пред всеки съд.

Сега по въпроса за правото на жалба на отделните правни субекти – физически и юридически лица. Тук съм улеснен от колегата Гочев, защото той ясно заяви, че е “за” въвеждането на жалбата, и проблемите, които набеляза, са от техническо естество, имам предвид достъпа, филтрирането на жалбите и прочие. Аз съм, да не кажа категоричен противник на конституционната жалба, защото би прозвучало прекалено силно, доста резервиран, защото смятам, че на фона на действащия режим в момента интересите на гражданите, макар и чрез други процедури (и това беше вече споменато) се отчитат и в различните производства пред Конституционния съд. Няма да коментирам своите резерви, защото те са добре известни. Няма да кажа нищо оригинално. Въвеждането на конституционната жалба ще доведе до излишно натоварване, удължаване на окончателното решаване на правните спорове, до повече разноски, излишно хабене на нерви и т.н.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Да приемем, че ще въведем конституционната жалба. Но трябва да помислим за какво. Да почнем със съдебните решения. Да въведем конституционна жалба за съдебните решения, означава разширяване на компетентността на Конституционния съд не по субекти, а по предмет. Необходимо ли е това? Преди малко господин Смилов каза, че може да се стигне до припокриване на инстанциите. По принцип се предполага, че щом едно решение е влязло в сила, редовните инстанции са изчерпани. Същото се отнася и за съда в Страсбург. Още повече че това е международна юрисдикция и изискването за изчерпване на вътрешния път е един от най-старите принципи на международното правосъдие. Е добре, представете си, че въведем конституционната жалба. Не е необходимо да сме ясновидци, за да разберем, че още докато е топъл броят на Държавен вестник, ще започнат масирани опити Конституционният съд да бъде сведен (ще използвам чуждицата „деградиран“) до редовна четвърта инстанция. За да не се стигне до това положение законът, естествено, трябва да предвиди филтър. Конституционният съд също ще намери начин да се брани, но се питам дали всичко това е необходимо. Защото конституционната жалба, независимо дали е насочена срещу съдебно решение, или срещу закон, предполага засягане на основни права и свободи. И нищо повече. Немският закон е много изчерпателен в това отношение. Текстът е пред мен: “Всеки може да подаде конституционна жалба с твърдението, че е засегнат от публичната власт във всичките ѝ подразделения (за което стана дума) в едно от своите основни права (не ги посочват, но те са изброени в самото начало на Конституцията) или в някое свое право от едни или повече членове (изброяването продължава)”. Какво означава това? Не става дума само за основни права и свободи, но имаме и *numerus clausus*. Това е казано. Да правим популярни иски, само това остава. Вместо популярни иски има абстрактен нормен контрол.

Бих искал да коментирам въпроса, който laikът журналист е задал на Димитър Гочев. Достъпът до Страсбург датира от 1992 година, макар че Страсбург е далече. Ако ние предоставим с всички ограничения възможността да се атакуват съдебните решения пред Конституционния съд, това означава да се удължи пътят до Страсбург, който ще стане по-далеч и от Ню Йорк. Каквито и филтри да има, колкото и добре да

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

борави с тях Конституционният съд (с течение на времето той ще усвои този механизъм, особено след като нормативната уредба се е погрижила за това), жалбите ще бъдат толкова много, че когато решението излезе, в Страсбург ще трябва да отидат вноците на ищеца. Това ми се струва доста проблематично. За разлика от Александър Арабаджиев, Йонко Грозев и Димитър Гочев аз не съм имал толкова тесен допир с Европейската конвенция за правата на човека, но така или иначе, Българската конституция е по-нова от нея. Списъкът на основните права и свободи е повече или по-малко заимстван от Европейската конвенция. Защо тогава трябва да въвеждаме правото на конституционна жалба, след като гражданите могат да се отнесат към съда в Страсбург и те в крайна сметка ще го направят, защото, както казваше професор Шерановски, с когото бяхме в един курс, “има два народа в Европа, които се съдят за щяло и нещяло. Едните сме ние, българите, а другите са италианците”. За италианците не знам, но това абсолютно важи за българите. Включим ли в тази верига Конституционния съд, жалбите в Страсбург няма да намалеят. Готов съм да подпиша с две ръце и да заверя подписа си нотариално, че делата, чиито решения ще бъдат повод за съдебни иски в Страсбург, няма да са по-малко. Затова според мен въвеждането на конституционната жалба е доста проблематично, особено като се има предвид припокриването на основните права и свободи в Конституцията и в Европейската конвенция за правата на човека, както и обстоятелството, че достъпът до Страсбург е отдавна открит и само излишно ще го удължим. Ситуацията би била различна, ако бяхме ратифицирали Конвенцията след въвеждането на такава жалба. Но за съжаление не е така. А факторът “време” при приемането на една уредба е винаги от кардинално значение.

Ще се спра накратко на въпроса за оспорването на закона. Какво е сегашното положение – тясна легитимация и неизискване на конкретен правен интерес. Правният интерес се предполага от качеството на органа и от това, че той действа в интерес на обществото, за да осигури върховенството на Конституцията над законите. Засегнати са правата на някой гражданин, но в момента той няма достъп до механизми за тяхната защита. Следователно той евентуално има интерес, но засега няма легитимация. Ако

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

започнем да разсъждаваме върху този въпрос, първо трябва да направим грижлив преглед на всички закони, които по един или друг начин накърняват основни права и свободи на гражданите и са останали неатакувани. На ако дадем право на гражданите и на физическите лица да атакуват и законите, трябва да сме наясно, че те не разполагат с възможностите, които имат депутатите, Министерският съвет и всички останали органи, легитимирани по действащата алинея 1 на Конституцията. Твърдя, че с този закон (ако започнем да го прилагаме) ще бъдат уредени определени основни права и свободи. Защото предназначението на всеки закон е да дава правни възможности и да възлага правни тежести, тоест да дава права и да възлага задължения. Който смята, че с въвеждането на конституционната жалба ще предоставим достъп до Конституционния съд, жестоко се заблуждава и това в никакъв случай не трябва да се допуска.

И за да завърша, бих искал да уточня, че не пледирам да се отнеме законодателната инициатива на депутатите, не пледирам да се отмени гласуването в чужбина, защото нещо, което е демократично, много трудно се отменя. Но по въпроса за конституционната жалба съм на друго мнение. Тя е демократична, но трябва добре да помислим доколко ще е разумна, доколко разумно ще я изградим и доколко ще бъде полезна. Благодаря ви.

Рада Смедовска: Благодаря ви, господин Чипев, бяхте много убедителен, защото аз по принцип съм привърженик на конституционната жалба, но вие ме накарахте да се замисля по въпроса в една или друга посока. Нека сега да чуем господин Филип Димитров, заповядайте.

Филип Димитров: Благодаря ви, госпожо Смедовска. След направените изявления, особено това на господин Чипев и на госпожа Друмева, моите основни аргументи отпадат. Единият несъмнено е силата на *res judicata*, нещо, което не бива да забравяме, когато говорим за право и за съд. Вторият, разбира се, е свързан с всички последствия от създаването на четвърта инстанция и това, не толкова от гледна точка на съда в Страсбург, колкото от гледна точка на всичко, което сме направили през последните години, би било абсурдно. Но, така или иначе, аз няма да се спирам на тези аргументи, понеже те бяха блестящо развити дотук. Искам да започна само с две

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

уговорки. Първо, съществуването на нещо, което е дало добри плодове някъде, не означава, че то трябва да бъде разпространено в цял свят, и, второ, не всяка европейска практика само защото е европейска трябва да се възприема като добра, защото е възможно и да не е толкова добра. На Европа също ѝ предстоят промени.

Това, което предизвиква у мен известен душевен смут, когато става дума за конституционната жалба, е преди всичко един философско-правен въпрос. На практика Конституцията урежда две неща. На първо място тя прокламира правата на човека. Французите са започнали с това, имам предвид Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 година, след което е трябвало да напишат още четири конституции в рамките на две години. Освен това Конституцията урежда дейността и отношенията между институциите. Американците са се сетили, че трябва да почнат оттам и им е трябвало доста време, докато направят десетте поправки в Конституцията, опирайки се на Декларацията за правата. Смисълът на това, което казвам е, че ако декларацията съществува, както е било във Франция, правата спокойно могат да не бъдат изрично упоменати, а след като има уредба за дейността и отношенията между институциите, дори правата да не са заявени по най-категоричен начин, те най-вероятно ще си пробият път и ще бъдат спазвани. Казвам това, за да изляза от драматичното разграничение между конституционни и неконституционни права на човека, защото правата на човека са си права на човека. И ако теоретично приемем, че някоя конституция е пропуснала да запише някое право или пък е добавила друго, което не е от такава голяма значимост, това едва ли ще промени реалния живот фундаментално. Давам си сметка, че отивам може би малко далеч, защото очевидно има известна разлика във възгледа за тези неща на изток и на запад от Ламанша. Но, така или иначе, съдът като система съществува и всеки гражданин може да отстоява правата си. Аз съм гражданин, плащам данъци и ако моите права са накърнени, отивам на съд, точка. В американската система това е напълно достатъчно, затова там Върховният съд се произнася по всички въпроси, включително по конституционността на който и да е било акт. На изток от Ламанша още от времето на Монтескьо съдебната система е била смятана за умерено „куца“. Тя е власт, но не точно като другите, тя е малко по-долна

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

категория власт. Затова идеята е, че на нея като че ли не може да се повели всичко и затова част от правомощията ѝ се отнемат и се дават на един квазисъд (Конституционния съд), който трябва да решава въпроса за дейността и отношенията между институциите. Това е логиката, по която се създава Конституционния съд. И ако отворим Конституцията, ще видим, че в нея е записано точно това. Превръщането на този съд в някакъв друг вид съд си е чисто и просто изменение на структурата на държавната власт. Когато гражданинът иска да си търси правата, той ги търси в съда. Ако ние направим така, че той да продължи до Конституционния съд, това означава Конституционният съд да стане част от съдебната система. Не случайно се говори за скритата четвърта инстанция, за извънредните способности и т.н. Ако искаме точно това, дайте да си го кажем. Датчаните и норвежците са го постигнали, грузинците също тръгват в тази посока. Може би това е по-хубавият вариант. Ако това искаме да направим и ако ще трябва да променяме Конституцията фундаментално с оглед на структурата на държавната власт, дайте поне да предоставим всичко на съдебната система, за да се знае, че съдът наистина е съд и че е власт като всички останали власти.

Второто нещо, което ме притеснява, е свързано с ролята на съда. Тук стана дума за ролята на Конституционния съд в политическите конфликти. Не случайно той е създаден извън съдебната система, за да решава въпроси извън рамките на правата на човека, които съдържат политически елемент. Това е чисто европейската концепция, според която правата на човека са нещо много важно, но може би не чак толкова важно, колкото отвъд Ламанша. Затова някакъв специален орган с особени правомощия, създаден по специален начин, трябва да се занимава със също толкова важни неща като институциите и тяхната дейност. Въпрос на логика и аз не съм сигурен, че това ще бъде логиката на Европа в бъдеще. Може би тя също подлежи на промяна.

Третият проблем според мен е инфлацията на правата. Проблем, по-скоро психологически, и за да бъде ясен, искам да дам един пример. Ние всички познаваме статута на съдебните заседатели в България и това е любимата ми тема открай време, защото съдебните заседатели имат пълни права. Те не са просто жури, което има право

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

да се произнася само по някои въпроси, а са равни със съдията до такава степен, че в момента, в който трябва да се даде ход на делото, съдебният заседател вдига папката и пита: “Сега ще дадем ли ход на делото?” И осъзнал пълната си неподготвеност да отговори на този въпрос, съдията казва: “Ще дадем”.

Според мен не друг, а съдът трябва да реши каква сума трябва да върне дадена строителна фирма на хората затова, че стените на апартаментите им са криви. Какво може да направи съдът сега освен да препише заключението на вещото лице. Случва се някой по-смел съдия да даде на някоя по-оправна секретарка да напише решението, защото е абсурдно да се занимава с такива глупости и в крайна сметка традицията започва да се разширява.

Във време, когато либералите престанаха да бъдат индивидуалисти в строгия смисъл на думата и се доближиха до социализма, инфлацията на права се изразява в предоставянето на някакви права на хората. Вместо да ги оставим да се борят за своите права, ние щедро започваме да им ги раздаваме. Например правото да подават конституционна жалба до съответния съд. Мисля, че това е останка от друго време. Възможността да отидеш и да подадеш тази особена конституционна жалба до този особен орган твърде много ми напомня за прошения до царя. Може да има и други възможности, но ние ще се обърнем към монарха и той ще ни даде царската си милост. Това според мен е психологическата логика, която стои зад подобна награда и в контекста на либералното мислене човек се изкушава просто да я даде на гражданите. С други думи, както от правна, така и от психологическа гледна точка, трябва да знаем къде се намират институциите. И за да не развращаваме нацията, мисля, че би било по-добре това начинание да не успее в България. Благодаря ви.

Рада Смедовска: И аз ви благодаря за този малко по-различен поглед към темата.

Димитър Гочев: Използвам правото си на реплика, защото се оказах, между двама протагонисти. Разбира се, това, което казаха двамата колеги, е състоятелно. Техните аргументи са ми добре познати и аз самият неведнъж съм ги използвал. Но това по никакъв начин няма да промени становището ми за необходимостта от

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

въвеждането на конституционната жалба. Разбира се, може изобщо да не стигнем дотам и затова искам да набележа системите от заместители на тази институция. Вече стана дума за възможността съдът да сезира Конституционния съд, когато има висящо дело, свързано с противоконституционността на даден текст, засягащ интересите на конкретен гражданин. Тоест, гражданинът има правен интерес, но той не може да сезира Конституционния съд, а може да поиска от съда да спре делото и съдът да прецени. Тази практика съществува и в момента. Както стана ясно, има десет висящи дела, образувани по този начин. Според мен би трябвало да помислим за разширяване на възможността по-нисшите съдилища да сезират Конституционния съд, както е в Австрия, Италия, Испания. По този начин ще се разширят възможностите за защита на накърнени права.

Освен това бихме могли да помислим и в друга посока. Навремето, когато беше избран за президент, Петър Стоянов създаде приемна, която съществува и сега. В един разговор с него му казах, че има чудесната възможност да изчисти всички противоконституционни закони, приети преди Конституцията, които Народното събрание трябваше да направи по силата на преходна разпоредба в Конституцията. В тази приемна идваха хиляди хора с най-различни, понякога дори нелепи оплаквания, но специалистите можеха да отсяват жалбите за противоконституционност и тогава президентът можеше да упражнява правото си да сезира Конституционния съд. За съжаление до този момент това не е осъществено. Аз обаче виждам такава възможност в институцията на омбудсмана. Ако след промяна в Конституцията омбудсманът стане конституционен орган, който да има право да сезира Конституционния съд за противоконституционност на конкретни текстове, той до голяма степен би могъл да замести конституционната жалба. Още повече че омбудсманът ще има възможност да прецени доколко жалбите на гражданите съответстват на текстовете в Конституцията. Така че има изход дори тогава, когато в дискусиата надделее становището на господин Филип Димитров и на господин Теодор Чипев.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Теодор Чипев: Бих искал да добавя няколко неща, свързани с темата, но непряко с конституционната жалба. Пропуснах да ги спомена в изложението си.

Още при първия прочит на Конституцията останах много разочарован от алинея 1 на член 150 поради факта, че в нея фигурират двата върховни съда – Върховният касационен и Върховният административен съд. А втората алинея вече говори за спиране на производството по образувано висящо дело. Аз нямам нищо против, дори пледирам да има такава възможност. Но не би следвало по реда на абстрактния контрол да овластяваме двата върховни съда просто защото няма кой друг, да атакуват даден закон, преди да е стигнал до съдилищата, тъй като това би означавало излишно да ги политизираме. Второ. Когато четиридесет и осем депутати, които са ветеринарни лекари, инженери или архитекти, сезират Конституционния съд и искането им се окаже неоснователно е едно, а когато два пленума на две висши съдилища по реда на абстрактния контрол сезират Конституционния съд и той отхвърли искането, е съвсем друго. Не е все едно да бламираш четиридесет и осем депутати и да бламираш *in toto* двата най-висши съда в България. Благодаря.

Емилия Друмева: Една реплика към господин Филип Димитров, който, както винаги, направи много интересно изказване, малко *pro domo sua*, в аргументация, в подкрепа на европейския модел за конституционен контрол. Както стана ясно, при този модел правата на човека се уважават по-малко и контролът се осъществява, за да закриля институциите и тяхната организация. Нека не забравяме, че европейският модел е създаден, за да се разграничи от американския. Американският работи успешно, защото в Америка действа принципът на прецедента, на *stare decisis*, тоест произнасянето на един съд е задължително за всички съдилища на по-ниски нива в неговата юрисдикция, с други думи, решението на Федералния съд обхваща всички съдилища и по този начин се избягва опасността от хаос и от нееднакво прилагане на правото. Това е основният принцип на американския модел, който не съществува в континентална Европа. Ханс Келзен, Меркел и неговите последователи създават този концентриран модел, за да не може всеки съд да преценява дали дадена норма от закона

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

противоречи на Конституцията и да я обявява за недействителна – едно много сериозно съображение в подкрепа на европейския модел, който сме възприели и ние.

Реплика към господин Гочев. Лично аз съм много резервирана по отношение на възможността нисшите съдебни инстанции да могат директно да сезират Конституционния съд, когато имат висящо дело. Съдебният състав формира убеждение, че законова разпоредба, която е релевантна по това дело, е противоконституционна. Защо? Този въпрос беше широко обсъждан, когато се изработваше Конституцията. Основният аргумент тогава беше (такъв бе и съветът на чужди специалист), че това представлява сериозна опасност за блокиране и спекулиране на ниско равнище. Една от страните поставя въпроса. Съставът сезира Конституционния съд, делото спира и това е още един повод за сериозно забавяне на неговия ход, а знаем, колко упреци се отправят точно по този повод.

В заключение ще кажа само, че конституционното правосъдие всъщност представлява конституционализация на принципа на правовата държава. Правовата държава, издигната на равнище Конституция. И всъщност сегашното положение в България, при което конституционната жалба не съществува, представлява поклон пред единия елемент на правовата държава – стабилността. Това е материалният елемент. С въвеждането на конституционната жалба ще се търси постигането и удовлетворяването на втория елемент – справедливостта. Всъщност задачата, за която има принос и днешната дискуссия, е как да се намери балансът в удовлетворяването на двата основни елемента на правовата държава, които съществуват и в нашия конституционализъм. Въпросът е как да ги третираме, как да ги обработим, за да постигнем този баланс.

Даниел Смилов: Бих искал да отправя три реплики. Първата е към изказването на господин Филип Димитров за ролята на правата в Американската конституция. Вярно е, че политическата структура, която е заложена в една конституция, е от решаващо значение, но нека да се вгледаме малко в историята на Съединените американски щати и да видим какво се е случило. Ако беше само описанието на структурата на властите, може би нямаше започне процесът, в резултат на който през петдесетте години въз основа на Конституцията бяха отменени важни

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

разпоредби, свързани със сегрегацията. През шестдесетте години, отново на базата на правата и тълкуването им, широк кръг от американски граждани получиха право на глас. Ето защо не бива да омаловажаваме ролята, която един съд, тълкувайки правата, може да има в общата конституционна конструкция на една държава.

Втората ми реплика е за прословутото припокриване на юрисдикциите. Разбира се, теоретично това е възможно. Всеки знае, че един разумен законодател ще се опита да реши въпроса на теоретично ниво. Това, което исках да кажа, е, че в държавите, в които съществува конституционна жалба, без значение как този проблем е решен теоретично, на практика възниква напрежение между Конституционния съд и върховните съдилища. Има безкрайно много примери за това в редица страни от Източна Европа, а и в други европейски държави. В Полша проблемът беше съвсем ясен, в Унгария - до голяма степен. Затова ми се иска да обмислим този въпрос, да видим в какво се изразява и дали е чак толкова драматичен.

И третата ми реплика е към господин Чипев. Всъщност много елегантен аргумент срещу конституционната жалба е, че въвеждането ѝ би удължило пътя до Страсбург. Това наистина е така, но ако се замислим, ще видим, че развитието на българския конституционализъм ще удължи пътя до европейските институции. И наистина, изборът, пред който сме изправени, е дали да задълбочим българските конституционни традиции и да дадем възможност на повече граждани да се обръщат към Конституционния съд като някакъв вид еманация на тези традиции, или да отправяме по най-бързия начин гражданите директно към европейски институции, възможностите за което все повече ще нарастват. Моята теза беше, че има смисъл българските конституционни институции да разширяват и да укрепват своята легитимност, защото след присъединяването ни към Европейския съюз те ще бъдат изправени пред една все по-засилваща се конкуренция от страна на европейските институции. Благодаря.

Рада Смедовска: Господин Богоев, заповядайте. Само ще ви помоля да бъдете кратък, защото просрочихме малко времето.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Пламен Богоев: Ще бъда съвсем кратък. Искам да направя само две реплики. Първата е относно конституционният контрол по конкретен повод, ако мога така да го нарека, или съдийският контрол за конституционна съобразност, уреден в член 150, алинея 2 от Основния закон. Безспорно би било добре, и аз се надявам това да стане, отделни състави на Върховния касационен съд и Върховния административен съд да могат да сезират Конституционния съд, но нека не забравяме, че Конституцията и сега има пряко действие. Всеки съд в страната може и трябва да прилага Конституцията или да решава спор въз основа на нейните норми. След като всеки съд има тази отговорност и тази правна възможност по конкретен спор, защо да го лишаваме от възможността да сезира и Конституционния съд. Разбира се, не може напълно да се избегне шиканиране на един съдебен процес, но в крайна сметка с предоставянето на такава възможност ще се избегне злоупотребата с това право.

Освен това предложението да се разшири компетентността на отделните съдилища относно конституционния контрол по конкретен повод е много удачно и целесъобразно от всяка гледна точка. Безспорно съдебната реформа ще бъде дълъг процес. Тя ще обхване много законодателни и фактически мерки, които ще се развиват дълго във времето. Когато съдът има това задължение, той ще бъде натоварен и с отговорността да преценява как ще прилага Конституцията и, ако щете, кога да сезира Конституционния съд. Според мен тази отговорност ще развиват самите съдии, самият съд и самото правосъзнание на гражданите.

Втората ми реплика е свързана с аргумента, че въвеждането на конституционната жалба ще удължи пътя до съда в Страсбург. Искам да ви уверя, че по мои жалби до Европейския съд за правата на човека, подадени през 1999 година, съдът се произнесе по допустимостта през есента на 2004 година. Последни становища за моите доверители представих през януари 2005. Очаквам решение в края на тази година. Затова не смятам, че възможността да бъде сезиран Българският конституционен съд с казуси за правата на човека ще удължат този срок. Напротив. Българският конституционен съд може да скъси срока и да предотврати отправянето на

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

жалбата до Европейския съд за правата на човека, което безспорно би било чудесно за гражданите.

Още няколко думи и завършвам. Слушайки днешната дискусия с голям интерес, стигнах до заключението, че сред участниците няма противници на конституционна жалба. По-скоро бяха изказани съображения, свързани с обмислянето на условията за допустимост и на предмета на тази жалба, както и с разграничаването на хипотезите, които ще бъдат уредени в Административно-процесуалния кодекс, а това безспорно е важно. Радвам се, че всички подкрепяме въвеждането на конституционната жалба и се надявам това скоро да стане факт.

Филип Димитров: Има много голяма разлика между това дали пишеш прошение до краля, или до папата. Ако се обърнеш към краля, го правиш вътре в системата и, бих казал, това е развращаващо. Обръщането към един външен наднационален авторитет, какъвто е папата, някак си създава балансите на европейския свят през Средновековието.

Пламен Богоев: Само едно изречение и завършвам, госпожо Смедовска. Провокира ме Филип Димитров. Безспорно това е така, но аз все пак мисля, и господин Гочев ще ме подкрепи, че в Европейския съд непременно ще настъпят промени както по отношение на процедурата, така и по отношение на неговото функциониране. След като Комисията прекрати своята дейност, този съд просто не работи като съд. Не е нормално произнасянето по една жалба да се чака шест-седем години. Нека да не забравяме това, когато мислим за въвеждането на конституционната жалба.

Рада Смедовска: Благодаря ви. Давам думата на господин Асен Николов. Само ще ви помоля наистина да бъдете кратък.

Асен Николов: Не съм съгласен с извода, че всички сме се обединили около необходимостта от конституционна жалба. Смятам, че господин Чипев и господин Димитров изказаха много сериозни резерви в това отношение, така че въпросът за нейното въвеждане според мен не може да се смята за окончателно решен. Лично аз съм “за”, но това не означава, че всички са “за”.

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

Струва ми се, че в дискусиата беше пропуснат един много съществен момент от нашата правна уредба. А той е, че решенията на Конституционния съд действат *ex nunc*, а не *ex tunc*. При това положение дадено решение на Конституционния съд не може да отмени влязло в сила решение на съдебната система, защото то действа в бъдеще. Това решение е постановено преди отмяната на нормативния акт на закона. Така че за мен въпросът за колизия между влезлите в сила решения на съдебните инстанции и решенията на Конституционния не съществува.

Във връзка с евентуалното въвеждане на конституционната жалба бе поставен въпросът как достъпът до Конституционния съд да се ограничи така, че той да не бъде засипан от жалби. От изказванията се очертаха общо взето две тези. Едната е да се създадат критерии, а другата - да се създаде филтър. Но двете тези не могат да се противопоставят, защото даже и да има критерии, все пак трябва да има някой, който да прецени дали те се спазват, или не. Според мен има две възможности. Или да бъде разширен съставът с помощни органи към Конституционния съд, който да играе ролята на филтър, или да се измисли някакъв друг орган със същото предназначение. Тук ще си позволя една фактологическа корекция в изказването на професор Танчев. Предложението този филтър да бъде омбудсманът не беше направено от експертната група към парламентарната комисия. То фигурираше в проекта на БЗНС “Народен съюз” за изменение на Конституцията. Вярно е обаче, че в едно от своите заседания, отразявайки различните становища, експертната група го включи. Но предложението беше на БЗНС “Народен съюз” и аз съм много доволен, че и професор Танчев, и господин Гочев подкрепиха това разбиране, защото по този начин омбудсманът ще стане един действително сериозен орган, а не просто дубльор на бюрото “Жалби”, което съществуваше не само при президента Стоянов, но и по време на социализма, или, казано на простонароден език, да се превърне в арменски поп. Благодаря за вниманието.

Мирослав Попов: Аз ще поставя въпроса така. В член 149 има осем точки. Първите седем включват неща, които би трябвало да обсъждаме в контекста на този разговор. Проблемът е срещу какво ще бъде насочена конституционната жалба - дали

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

срещу някои от правомощията на Конституционния съд, които са фиксирани в този текст, или не. Очевидно само три от тях биха могли да бъдат подложени на външна преценка. Те са свързани с мандата и избора на народни представители, на президент и прочие. Моят въпрос обаче е друг. Съществуват ли в рамките на действащата Конституция някакви други, скрити под повърхността пунктове, въз основа на които да можем да се обръщаме към Конституционния съд. При всички случаи въвеждането на конституционната жалба изисква много съществено преосмисляне и промяна на член 149 - една много тежка и сложна процедура. Аз бих направил няколко предложения като тема за размисъл, например по отношение на правния интерес, оспорваните актове на изпълнителната власт в контекста на член 18, точка 6, която е свързана с това, че държавните имоти се експлоатират в интерес на гражданите. "Държавните имоти се управляват в интерес на всички граждани". Питам се дали това може да остане изцяло на сегашната плоскост, или би могло да се търси някакво развитие, тъй като в много случаи съдът изисква (били сме свидетели на доста скандални истории) доказване на правен интерес. Възможно е да се мисли, че точка 6 дава правен интерес. Тоест, може да се атакуват актове за противоконституционно разпореждане с държавно имущество в контекста на това, че са нарушени правата на гражданите, в чийто интерес трябва да се управлява това имущество.

Друг подобен пункт струва ми се има в член 40. Той е свързан с печата. След акт на съдебна власт може да се конфискува печатно издание, което съдържа призови за противоконституционна промяна на конституционния ред. Професор Чипев не прочете докрай немския текст, но в Германската конституция точно в този пункт, преди да се посочва член 33 и 39, е указано такова право. Следователно всеки гражданин може да атакува (правото на съпротива), когато не е уважено правото му на защита срещу опита за насилствена промяна на конституционния ред. Бихме могли да помислим за тези неща, които съществуват в действащия конституционен текст, но някак под неговата повърхност. Лично аз не се страхувам от разширяването на възможността субектите да сезират Конституционния съд, но бих го потърсил първо по линия на парламентаристите. Мисля, че изискването, според което, за да бъде сезиран Конституционният съд са необходими подписите на една пета от народните

ГРАЖДАНСКИ КОНВЕНТ ЗА ПРОМЕНИ В КОНСТИТУЦИЯТА

представители, е твърде високо. Според мен това спокойно може да стане с подписите на една десета от тях, тоест на двадесет и четирима народни представители. Не смятам, че това ще либерализира прекалено режима, а напротив – доста ще облекчи процедурата. И още нещо, не би трябвало да пренебрегваме ролята на парламента, който е орган на национално представителство. Ако хората там не могат да разберат кога действията на властта са противоконституционни и оставят гражданите сами да си търсят правата, значи, че те не изпълняват пълноценно правомощията си. Ако преценим, че клаузата за подписите на една пета от всички народни представители е ограничителна, би било добре да я прередактираме, за може да се либерализира възможността за сезиране на Конституционния съд от народни представители. Благодаря ви.

Рада Смедовска: И аз ви благодаря. Надявам се дискусиата да е била полезна за всички вас. Надявам се също, ако някой ден се стигне до реформа, аргументите, които бяха изтъкнати днес и които бяха наистина добре структурирани, да бъдат взети предвид. Благодаря ви за вниманието. Благодаря на всички и до следващия път. А сега изпием по чаша вино заедно отвън.